

APIE VEIKSMAŽODŽIŲ PRIEŠDĒLIŲ *až(u)*- IR *už(u)*-, *uš*- VARTOJIMĄ KAI KURIOSE TARMĖSE

M. SIVICKIENĖ

Dalis rytų aukštaičių ir dzūkų dar žino du veiksmoždzių priešdėlius: *až(u)*- ir *už(u)*-, atitinkančius lk. priešdėlį *už(u)*-. Tuo tarpu kaip prielinksnis šiose tarmėse vartojamas tik *až* (*ažu*). J. Endzelynas yra nurodęs, kad latviškajam *az* savo reikšme ir forma visai atitinka lietuvių kalbos formos *ažu*-, *až*-, kurios yra vartojamos tik rytų Lietuvos tarmėse¹. Toliau J. Endzelynas mini, kad anksčiau *ažu*-, *ažu*- buvo vartojama ne tik rytų aukštaičių. Tatai rodą senieji raštai: K.Širvydo „Punktai Sakymų“, 1605 ir 1677 m. katekizmai ir netgi Vileto, rašiusio prūsų Lietuvos šiaurine tarme, raštai².

Neabejotinai pastaruoju metu priešdėlio *až(u)*- vartojimo plotas ir dažnumas bus sumažėjęs literatūrinės kalbos bei kitų tarmių įtakoje. Apie priešdėlio *až(u)*-vartojimą randame žinių Dotenėnų, Adutiškio, Pandėlio ir kitų tarmių aprašuose (VVU studentų diplominiuose darbuose), gaila tik, kad dažnai juose plačiau nekalbama apie jo reikšmę ir vartojimo atvejus. Kaip matyti iš pavyzdžių, duotų minėtuose aprašuose, ne visose tarmėse priešdėliai *až(u)*- ir *už(u)*- turi skirtingas reikšmes. Pvz.: K. Morkūnas kalba apie priešdėlius *až(u)*- ir *už(u)*- kaip turinčius tą pačią reikšmę ir nurodo, kad rytų aukštaičių pietinės tarmės žiemrytinėje dalyje veiksmoždzių su priešdėliais *až(u)*- nedaug užrašyta³.

Tačiau, remiantis izoliuotos lietuvių tarmės medžiaga (BTSR, Mogiliovo srt. Malkavos k.), o taip pat ir kai kuriomis kitomis lietuvių kalbos tarmėmis, pvz., Linkmenų tarmė, iš kur ir yra atsikėlę Malkavos gyventojai, galima skirti dvi pagrindines šių priešdėlių reikšmes. Priešdėlis *až(u)*-⁴ parodo judėjimo linkmę už kokio nors daikto (hinter, za) arba veiksmą pakeliui. Be šios pagrindinės reikšmės,

¹ И. Эндзелин, Латышские предлоги, ч. I, Юрьев, 1905, стр. 14.

² Ten pat.

³ K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinė tarmė, disertacija, Vilnius, 1961, p. 209 (VVU rankraštynas).

⁴ *Ažu*- Malkavos tarmėje tariama: 1. jeigu priešdėlis kirčiuotas (*ažūdegė*, *ažūvedė*), 2. jeigu po nekirčiuoto priešdėlio seka priebalsis *s* (ne sangražinės dalelytės): *ažusprinkkt*, *ažusūkt*. Tačiau: *ažsipilt*, *ažsijuōkt* ir t. t. Visais kitais atvejais vartojama *až*- (*ažmiršau*, *ažlindaū*).

turi ir kitų reikšmių. Priešdėliai *už-*, *uš-* nurodo veiksmo kryptį į viršų ar iš viršaus (auf, hinauf)⁵. Tai beveik vienintelė jo reikšmė. Malkavos tarmėje šie priešdėliai vartojami labai nuosekliai, kiekvienas savo reikšme, pvz.: *Ažbėgo į mus atsigert. Ažeik aplink, neik prie tvōrai. Jau jo nesmāto, ažjōjo až miško. Pabūtsma, paki sūlė ažsileis. Žmogysta kokiā ažėjo į juos. Anā āust nōri, reikia uždēt nytis ir gijās pėrvert. Užbėgau an kalnėlio, apsdairiāū, nesmāto.*

Linkmenų tarmėje, literatūrinės kalbos įtakos dėka, retkarčiais priešdėlis *už-* vartojamas ir vietoj priešdėlio *až-*, pvz.: *eina seniūkas elgetā per žmonis elgetāudamas, užeina vienkiemīn* (iš pasakos)⁶. Tačiau toks pat reikšmių skirtumas dar labai ryškus ir čia, pvz.: *Man rōdos, kad jūs va čia až kālno ažeitūt, tuōj pamatytūt kiškį. Kur gi tu ažlindai? Tuōj uždūmē an pirkiōs* (katė). *Aš vākar paklausiaū kiek ir ūšlipiau an pėčiaus.*

Malkavos ir Linkmenų tarmėse labai nuosekliai tam tikrais atvejais priešdėlis *už-* ištariamasis *uš-*⁷. Savo reikšme *uš-* nesiskiria nuo priešdėlio *už-*. Tačiau vargu ar galima jį laikyti dabartinės lietuvių kalbos atžvilgiu fonetiniu priešdėlio *už-* variantu, nes *š* čia tariama prieš balsius ir priebalsius *v, m, n, l, r, j*. Tai rodo, kad *š* nėra skardžiosios fonemos *ž* duslusis variantas, kaip kad galima manyti, pvz., prieš dusliusius (*ušklijūot*), o yra pati fonema *š*, pvz.: *ušeit, ušvažiūot, ušmest, ušnēst, ušlipt, ušropōt, ušjōt* ir pan. Prieš skardžiuosius priebalsius čia taip pat nėra visiško suskardėjimo, o tik dalinis⁸. Taigi *uš-* galima būtų laikyti pagrindine priešdėlio forma, o *už-* jos fonetiniu variantu. Priešdėlio *až-* priebalsis, esant tokioms pat fonemėms sąlygoms (t.y. prieš balsius ir prieš *v, m, n, l, r, j*), yra *ž*, pvz.: *ažeit, ažvēst.*

Norint geriau išryškinti priešdėlių *uš-*, *už-*, *až(u)-* reikšmes ir vartojimo atvejus, čia pateikiama daugiau Malkavos tarmės veiksmazodžių pavyzdžių su priešdėliais *uš-*, *už-* ir *až(u)-*, sudarančių prasmės atžvilgiu tam tikras koreliacijas:

<i>Ušeit</i>	<i>Kaziñ, ar ušeis nāktį debesiai, ar ne.</i>
	<i>Ušējaū daugybę grzybū.</i>
<i>Azeit</i>	<i>Sūlė až dėbesio ažėjo ir šalta. Azeisiū an tavē, kai eisiū grēbt.</i>
<i>Ušaugt</i>	<i>Pamidōrai jau dideli ušāugo, alē tik žolē</i>
<i>Ažaugt</i>	<i>ažāugo.</i>
<i>Užbėkt</i>	<i>Užbėk an užlū, nuišk kuñpi. Aš gi jō nestūmiau,</i>
<i>Ažbėkt</i>	<i>pats an manēs užbėgo. Ažbėgsiu až nāmo, kai pradēs lýt.</i>
<i>Užbarstyt</i>	<i>Užbarstaū drūskos an duonos, āi man gardū. Ažbarstyk rōnā</i>
<i>Ažbarstyt</i>	<i>(žaizdā) tuo parašuoku</i> (milteliais). Tačiau pasakytū: <i>užbarstyk an ronos parašuoko.</i>
<i>Uždēt</i>	<i>Rýt uždēsiu an kūpsnos pāgalį, gāli vējas pasikēlt. Tā skylē nors lentā</i>
<i>Aždēt</i>	<i>reikia aždēt.</i>

⁵ Žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, II, Vilnius, 1959, p. 41—42; Pr. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1943, p. 553—554.

⁶ Šie Linkmenų tarmės pavyzdžiai autorės užrašyti Mineiškiemyje 1953 m.

⁷ Žr. taip pat J. Kardelytė, Linkmenų tarmė, disertacija, Vilnius, 1961, p. 73, 127 (VVU rankraštynas).

⁸ Plg. Jan Otrębski, Gramatika języka litewskiego, t. I, § 442, Warszawa, 1958, kur kalbama apie tai, kad priebalsiai *b, d, g*, būdami prieš dusliusius „...mogą nie utožsamiać się z *p, t, k*: są to tylko spółgłoski mniej dźwięczne lub bezdźwięczne słabe“.

<i>Ušjot</i>	<i>Kai užjėjo an kálno, pamātė niemčiūs (vokiečius).</i>
<i>Ažjot</i>	<i>Dabók gi, užjōs su árklju, sumindis. Dažnai raiti partizōnai ažjōdavo ir į mūs.</i>
<i>Ušlīpt</i>	<i>Aš užlipu an pėčiaus ir gėdu vienà sáu.</i>
<i>Ažlīpt</i>	<i>Reiks ažlīpt až aruodo ir iščýstyt (išvalyt).</i>
<i>Ušlėkt</i>	<i>Greit ir vaikai jau ušlėks (suvažiuos). Nāktį nēr žiniōs kas ušlėké (nukrito) an véido, gal vōras. Ušlėk an pėčiaus, paiñk stūrį. Ažulėké (užkrito) viřbalas až lāškos (lovos), niēkaip neištráukiu. Ažlėk (greit užbėk) an Oną, pakviėsk ir ją.</i>
<i>Ušlįst</i>	<i>Kāžno tos pīřštinės ar ušlįs an rañkos.</i>
<i>Ažlįst</i>	<i>Ažliñdo ažu šėpos (spintos) ir tūpi (katė).</i>
<i>Ušlyt</i>	<i>Kad nors kiek ušlytu, tóks sausumas. Varyk greičiaū tvártan, ažlis</i>
<i>Ažlyt</i>	<i>(lietus užmuš) tūos viščiuokūs.</i>
<i>Ušmušt</i>	<i>Ušmušk kiaušini kókį in petelnios (keptuvės) ir paválgysi.</i>
<i>Ažmušt</i>	<i>Và, kokià didelė, reikia anà ažmušt (apie musę).</i>
<i>Ušnešt</i>	<i>Ušnešk an pirkiōs ūntas. Ušnešiau maišą an pėčiaus.</i>
<i>Ažnešt</i>	<i>Ar ažunešė gazātą? Ažnešk grėblį pro šálių eidamà.</i>
<i>Ušnert</i>	<i>Ušnėrk pūrma kiėk reikia akiū, tadū megsi.</i>
	<i>Ušnėrė an piršto virvelę ir traukia.</i>
<i>Ažnert</i>	<i>Sāko gi kīlpa būvo jaū ažnertà.</i>
<i>Ušpilt</i>	<i>Ušpilk an rañkų (vandens), labai puřvinos. Gāro kai užpilia, tai nēr kur dėtis. Ašpilk ūgnį, teip baisū palikt. Ir až kāklo tu man ašpýlei.</i>
<i>Ašpilt</i>	
<i>Ušrišt</i>	<i>Ušrišk do vieną skaržėlę — sušaľs.</i>
<i>Ažrišt</i>	<i>Dó gi nemóki ažrišt mėzgo.</i>
<i>Ušvest</i>	<i>Ušvėsma an lentōs ir ineis mašīnon patį (karvė).</i>
<i>Ažvest</i>	<i>Kuř tu ažūvedei árklį, ažvėsk vėl tuo pačią vagà.</i>
<i>Ušvyt</i>	<i>Ušvijau̯ vištàs an rugienōs, o tai vis daržan̯ leñda. Šiañdie eidamas užvijau̯ dėdę Blādžiū. Ažvųk až vařtų tūos biauřybes (ančiuokus), tegū eina bālon.</i>
<i>Ašvyt</i>	
<i>Ušvažiuot</i>	<i>Tai jau dabař ir Málkavon užvažiuōs svečiū.</i>
<i>Ažvažiuot</i>	<i>Astaruōžniai (atsargiai), an kėlmo ne užvažiuok. Rėgis negreit važiāvom, alė juōs užvažiāvom (privijom). Į tėtą būvot ažvažiāvę? Visaip būdavo ir ažvažiuodavo (sušerdavo) vienas kitám; ir t.t.</i>

Veiksmazodžių su priedėliais *uš-*, *už-* semantika apriboja jų skaičių. Čia yra pateikti maždaug visi veiksmazodžiai. Priešdėlį *až(u)-* turi ir kiti veiksmazodžiai, tačiau kadangi jie savo reikšme nesudaro koreliacijų veiksmazodžiams su priešdėliais *uš-*, *už-*, tai apie juos čia nekalbama, pvz.: *ažlópezyt*, *aždarýt*, *ažvarýt* (nukanrint; apie arkli), *ažválnyt*, *ažrašýt* ir t.t.

Priešdėlį *uš-* greta dažno *až-* keletą kartų sutinkame Tverėčiaus ir Kaltanėnų tarmių tekstuose⁹, pvz.: *ušlipė*, *ušvydys* (užvydęs) greta *užlipė*, *užvydys*.

Priešdėlio *uš-* reikšmė trumpai aptarta Dotenėnų tarmės apraše¹⁰, tačiau

⁹ E. Volteris, Lietuviška chrestomatija, antroji laida, Sanktpeterburgas, 1904, p. 377, 386.

¹⁰ M. Paگیرys, Dotenėnų tarmė, Diplominis darbas, VVU, 1957.

duoti pavyzdžiai nelabai ryškūs, nes po priešdėlio eina duslieji: *ušpil* (užpilk), *uškel* (užkelk).

LKDŽ kartotekoje nėra veiksmažodžių su priešdėliu *uš-*. Tačiau čia randame veiksmažodinių darinių – daiktavardžių su šiuo priešdėliu, pvz.: *ušėlis* – užėjimas (Paringys); *ušlaidžia* – lubos prieangyje arba klėtyje (Panemunis, Panemunėlis); *ušmečius* ~ apleidimas, nelaimė (Melagėnai); *ušmalas* – kailinės pirštinės (Linkmenys, Saldutiškis, Tverėčius, Dusetos, Svėdasai, Skapiškis, Vyžuonos); *ušmalas* kita reikšme: suvoliotas, sunesiotas, sudriskęs skuduras (Utena, Panevėžys, Biržai). Žodis *ušmalas* yra Barono Rusų-lietuvių kalbų žodyne (1932 m.). Jis taip pat sutinkamas Vaižganto, Vienuolio, Gudaičio-Guzevičiaus raštuose.

Malkavos, kaip ir Linkmenų, tarmėje žinomi su priešdėliu *uš-* tik du daiktavardžiai: *ušmalas* ir *ušmačiai*¹¹.

Kad šie ir panašūs daiktavardžiai yra gana plačiai paplitę, rodo ir tai, kad ir veiksmažodžiai su priešdėliu *uš-*, gal būt, buvo žinomi ne tik rytų aukštaičių, bet ir vidurio aukštaičių tarmėse.

Priešdėlio *uš-* kilmė neaiški. Kaip jau buvo minėta, fonetiškai dabartinės kalbos atžvilgiu atsiradimo jame *š* negalima aiškinti. *Uš-* greičiausiai yra fonetinės bei leksinės-morfologinės sąveikos rezultatas bei pavyzdys.

Gervėčių, Lazūnų, Dieveniškių tarmių P. Arumos pateiktuose tekstuose¹² dažnas priešdėlis *až-*, rečiau pasitaiko *už-*, o *uš-* nerandame. Zietelos tarmei, kaip matyt iš tekstų, labai būdingas priešdėlis *iž-*, atitinkąs priešdėlių *až(u)-*, *už-* reikšmę pvz.: *iznorėjo* (užnorėjo), *izduot* (užduot), *izmigo* (užmigo) ir pan. Aruma čia ižiūri abiejų šių formų (*iš*, *už*) sumaišymą ir aiškina jį daliniu uždaro skiemens priebalsių sąskambiu¹³. J. Endzelyno nuomone, lietuvių tarmių ir senųjų raštų *iž-* vargu ar atitinka latviškąjį *iz* ir yra antrinis¹⁴. Jis kildina *iž-* iš *iš-* prieš skardžiuosius priebalsius, pvz., dažnai senuosiuose raštuose sutinkamuose *ižgi*, *ižg*. Malkavos tarmei *iž-* (prieš *balsius* ir *l, m, n, r*) nežinomas.

Panašiai kontaminacijos keliu iš priešdėlių *iš-* ir *už-* arba tam tikroje fonetinėje pozicijoje iš *už-* galėjo atsirasti forma *uš-*, kuri vėliau leksikalizavosi ir išlaikė savo seną pagrindinę reikšmę, priešpastatytą priešdėlio *až-* reikšmei.

Priešdėlio *uš-* kilmei išaiškinti būtų labai svarbu tiksliau nurodyti jo geografiją, o taip pat teritorinius santykius su priešdėliu bei prielinksniu *iž*.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko v.
universitetas,
Rusų kalbos katedra

Įteikta
1963 m. rugsėjo 27 d.

¹¹ Žr. taip pat J. K a r d e l y t ė, minėtas darbas, p. 119, 348.

¹² P. A r u m a a, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend, Dorpat, 1930.

¹³ P. A r u m a a, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend, Dorpat, 1930, p. 62.

¹⁴ И. Э н д з е л и н, Латышские предлоги, ч. I, Юрьев, 1905, p. 100.

ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРИСТАВОК *až(u)-*, *už(u)-*, *uš-* В НЕКОТОРЫХ ГОВОРАХ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

М. СИВИЦКЕНЕ

Резюме

Восточноаукштайтские и дзукские говоры еще сохранили две глагольные приставки *až(u)-* и *už-* в соответствии с *uš-* в литературном языке. В некоторых из этих говоров, например, в изолированном литовском говоре в БССР (Могилевская обл., дер. Мальковка) и его материнском, линкмянском, говоре еще очень четко выступают два основных значения этих приставок: значение «*hinter*, за» для приставки *až(u)-* и значение «*auf, hinauf*» для приставки *už-*. Однако в упомянутых изолированном и материнском говорах приставка *uš-* перед гласными, сонорными и *j*, т. е. фонетически в сильном положении для конечного согласного, имеет форму *uš-* (*ušėiti, ušnešti, ušjoti*). И перед звонкими согласными в изолированном говоре ассимиляция по звонкости неполная.

Несомненно *uš-* — вторичная форма приставки *už-* (ср. напр., объяснение И. Эндзелиным вторичности предлога-приставки *iž* < *iš*; И. Эндзелин, Латышские предлоги, ч. I, Юрьев, 1905, стр. 14). Она могла появиться вследствие контаминации приставок *iš-* и *už-* или из *už-* в определенном фонетическом положении при одновременной или позднейшей ее лексикализации.

Более широкое распространение некоторых отглагольных существительных с приставкой *uš-*, заходящее, по данным картотеки Большого словаря литовского языка, и на территорию среднеаукштайтских говоров, позволяет предполагать в прошлом более широкое распространение приставки *uš-*.

Для окончательного решения вопроса следует более тщательно выявить территорию распространения приставки *uš-* в прошлом и теперь и отношение к территории распространения приставки *iž-*.
